

ГРАФІЧНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ РУКАПІСУ СЛУЦКАГА ЕВАНГЕЛЛЯ (XVI СТ.)

Федарэнка Ганна Уладзіміраўна, малодшы навуковы супрацоўнік Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі

Графічны аналіз Слуцкага Евангелля паказвае, што тып пісьма помніка спалучае рысы ўстава і паўустава. Літары невялікія, напісаны тонка, старанна, шырыня іх мала чым адрозніваецца ад вышыні, яны знаходзяцца блізка адна ад другой. Гарызантальны шрых некаторых графем (**т, г, Б, д, ђ**) заканчваецца па баках трохвугольнымі засечкамі, але ў лініях вертыкальных (**п, н, и, р**) ужо назіраецца скругленне.

Алфавіт помніка складаецца з літар *а, б, в, г, д, е, е, ж, з, і, и, і, к, л, м, н, о* (графічна звужаная), *о, ш, ѡ* (графічна шырокая), *п, р, с, т, оу, с', ж, ф, ѡ, х, ц, ч, ш, ц, ь, ы, ь, њ, ю, ѡ, ѡ, з, ѡ, ѡ, ѡ, ѡ, ѡ* (з дзвюма кропкамі зверху па гарызанталі), большая частка якіх нязменна ўжываецца ў графічнай сістэме сучаснай беларускай мовы. Мы засяродзім увагу толькі на графемах, што вызначаюць адметнасць у напісанні і функцыянаванні.

Літары, якія абазначаюць галосныя гукі. Гук [а] абазначаецца літарамі **а, ѡ** і **ѡ**. Пасля цвёрдых зычных і ў пачатку слова ўжываецца літара **а**, пасля мяккіх зычных – **ѡ**: *аце* (196); *аминь* (193); *штвѣца* (193); *оужасаахъ ѡ* (200); *плакаше ѡ* (224); *дивитис ѡ* (78); *видѡце* (78); *помышлѡете* (188); *им ѡ* (193). Для перадачы на пісьме спалучэння [ja] пасля галосных і ў пачатку слова ўжываецца графема **ѡ**: *слѡты ѡ* (78); *ѡдоша* (79); *ѡвис ѡ* (189); *ѡко* (192); *боѡхоус ѡ* (194). Спарадычна ў гэтай самай пазіцыі сустракаецца літара **ѡ**: *тво ѡ* (78); *ѡзыко*^{м'} (203). Змяшэнне графем **ѡ** і **ѡ** ўласліва ўвогуле беларускаму пісьменству XVI ст., прычым у рукапісах рэлігійнага зместу літара **ѡ** пераважае.

Гук [э] перадаецца на пісьме трыма літарамі: **е** (шырокая), **е** (графічна звужаная) і **ѣ**. Пры гэтым **е** (шырокая) звычайна пішацца ў пачатку слова і пасля галосных, **е** (звужаная) – пасля зычных: *не разоумѣете* (87), *еже* (101), *рече емоу* (133), *его* (202); *не пріиде* (202); *вечеръ* (216); *архіерѣе* (216). Аднак назіраецца варыянтнасць у напісанні: *елои* (227) – *елии* (227) (прычым, як бачым, не толькі ўжывання літар **е**–**е**, але і графем **о-ѡ**, **и-ї**). Літара **ѣ** мае звычайны для старабеларускіх помнікаў абрыс, калі верхняя частка ўзвышаецца над радком: *дѣлателѣвъ* (101), *свѣтлники* (124), *прѣже*^д (133).

Гук [і] перадаецца наступнымі графемамі: **ї, и, ѡ** і **ѡ** (з дзвюма кропкамі зверху па гарызанталі). Па-рознаму выкарыстоўваліся яны ў разгляданым помніку. Першая з іх пісалася, галоўным чынам, у пачатку слова і пасля зычных, а другая – пасля літар, якія абазначаюць галосныя гукі:

помышленія (77), ісу^ѣѣ (78), іеремію (81), пѣти (117). Аднак нават у межах адной старонкі можна знайсці прыклады, дзе напісанне названых літар не адпавядае вызначанаму правілу. Часам адно і тое самае слова мае па некалькі графічных варыянтаў: *віно* – *вино* (40), *шттоуждѣ* – *шттоужди* (78). Вельмі рэдка для перадачы гука [i] у помніку сустракаецца літара *v* (іжыца), напрыклад: *сѣрѣи* (28). Варта адзначыць, што ў слове *евгліе* (136, 147) літара *v* ўжыта на месцы *в*. Такое напісанне назіраецца і ў некаторых іншых помніках рэлігійнага зместу. Гук [i] таксама перадаецца на пісьме літарай *v* (з дзвюма кропкамі над ёю па гарызанталі): *вѣфлеемъ* (21), *сѣрноу* (21), *сѣра* (183); *мѣлѣ бо рѣчѣ* (181); *мѣлѣ ѡви* (189); *мѣроносѣа* (230). У слове *тѣрскыа* (77) гэтая графема хутчэй за ўсё перадае гук [y]. Графема *i* ўжываецца толькі з лікавым значэннем: *ѣi* (261); *ѣi* (266).

Гук [o] перадаецца наступнымі графемамі: *o* (графічна звужаная), *o* (графічна шырокая), *w* і *w* (графічна шырокая). Літара *w*, як правіла, сустракаецца ў пачатку слова (за выключэннем займеннікаў кшталту *она* (77); *они* [79]), заўсёды ў прыназоўніку-прыстаўцы *w^m* і ў канчатку назоўніка на *-w^m*: *w^mтоудѣ* (77), *w^mкроуницѣ* (77); *кѣ ѡвѣа^m* (77); *народw^m* (78); *оучнкw^m* (81). У асноўным *w* пішацца з высокай сярэдзінай, хаця можна яе ўбачыць напісаную больш размашыста і са скарачанай сярэдзінай (*w* графічна шырокая): *ѣирѣана* (261); *сѣмѣице* (262); *ѡни же* (270); *ѡнѣ же* (272). Графічна звужанае *o* заўсёды ўжываецца як элемент напісання дыграфу *ou*: *роукѣ* (188); *разоумѣаѣ* (194); *оупѡваѡци^m* (197). Ва ўсіх астатніх выпадках напісанне *o* звужанай і *o* шырокай вольнае. Разглядаючы прыклады *пѣмосѣ* (191) – *пѣмосѣ* (191); *его* (224) – *его* (188); *чѣо* (192) – *чѣw* (192) – *чѣо* (201), *рѣди* (18) – *рѣди* (18), можна зрабіць выснову аб непаслядоўнасці ўжывання адзначаных графем і варыянтнасці напісання слоў.

Цікава, што ў помніку даволі часта сустракаецца так званае “вочнае *o*”, калі ў формах адзіночнага ліку ў слове *око* пішацца *o* з адной кропкай у сярэдзіне, напрыклад: *оку^w* (94), *око* (196). Такое самае напісанне назіраецца і ў словах *они* (101), *обѣа* (101). У множным ліку ў слове *очи* (83, 263, 403, 428) гэтая графема пішацца з дзвюма кропкамі ў сярэдзіне, імітуючы, па ўсёй верагоднасці, вочы. У слове *овѣа* (434) *o* пішацца з коскай у сярэдзіне. А з выявай крыжа рознай канфігурацыі ў сярэдзіне *o* сустракаецца ў адпаведных малюнку словах кшталту: *окрѣтны^x* (176, 177), *окрѣть* (249). Ва ўсіх прыведзеных прыкладах адзначання графемы пішуцца толькі ў пачатку слова.

Гук [y] перадаецца дыграфам *ou* і літарамі *ѣ*, *ѣ*: *зѣбѣ за зѣбѣ* (33); *кѣпѣоу* (70); *w^mтоудѣ* (78); *господствѣють* (97); *ѣзрѣ* (155); *ѣѣ странѣ* (169). Адзначаюцца выпадкі змяшэння напісання гэтых графем: *оучнкѣѣм* (47) – *ѣѣѣѣѣ* (47). У канцы радка графема *ѣ* сустракаецца відазмененая і

набывае выгляд маленькага кружочка з “галачкай” над ім: *кь немѣ* (191); *вѣше*^о*шѣ* (194); *чашѣ* (217); *градѣ* (230). Графема **ы** мае сучасны выгляд.

Літары, якія абазначаюць зычныя гукі. Разгледзім графічныя сродкі, якія выкарыстоўваліся ў Слуцкім Евангеллі для абазначэння зычных гукаў.

Гук [з] адлюстроўваецца дзвюма графемамі з і **с**: *Ізъикоу* (103); *азъ* (124); *зачать* (157); *трапезы* (204); *сѣло* (157); *мнѣси* (160); *кнѣси* (164); *носи* (173); *рисѣ* (176); *пенѣсь* (180). Як можна бачыць з прыведзеных прыкладаў, літара з перадавала цвёрды гук, а **с** – мяккі. Даволі рэдка, але адзначаюцца выпадкі адваротнага напісання: *земли* (166), *възѣша* (177); *прозѣбнеть* (213); *сло* (162); *словосвить* (181); *сприте* (188).

Напісанне графемы **м** мае сучасны выгляд, чым істотна адрозніваецца ад устаўнога, дзе яна пісалася скругленай пасярэдзіне.

У літары **н** паясок часцей злёгка нахілены ў правы бок, але бывае ён ужо і гарызантальным: *ничтѣ* (261); *въниде* (262); *речь на нь* (272).

Літара **т** захоўвае звычайнае напісанне, але часам у канцы радка, магчыма, з мэтай эканоміі месца, графічна відазмяняецца і як бы ўзнімаецца вышэй за астатнія літары над радком і нагадвае лічбу 7: *истиноу* (130), *просвети* (146), *сѣворити* (180). Можна таксама казаць пра відазмяненне гэтай літары ў выпадку, калі яна з’яўляецца вынаснай. Тут т выглядае шырокай з укарочанымі элементамі. Тое самае можна сказаць аб літары **ж**, якая зрэдку ў канцы радка ўзвышаецца над ім і мае выгляд матчы з перакрываванай пятлёй: *петроу же* (146), *егда же* (167). Вынасная **м** набывае скарапісную форму: *И прѣ^р ни^н* (199); *дѣ^н* (200); *о не^н* (207); *свое^н* (209).

Для абазначэння гуча [ф] па традыцыі ўжываліся літары **ф** і **ѳ**, якія функцыянальна не адрозніваліся паміж сабой. У аналізаваным тэксце яны ўжываюцца пераважна пры напісанні ўласных імёнаў і геаграфічных назваў: *голгоѳа* (134); *фарисеи* (135); *иосифъ* (137) – *иѳиѳѳъ* (137) – *ѳиѳи* (228); *матѳеови* (147) – *ѳ^н ма^нѳеа* (137); *ѳомоу* (164); *въ виѳсагѳо и виѳанію* (201); *еѳѳаѳа* (185). З прыкладаў відаць, што ўжыванне гэтых графем было неўнармаваным.

Для абазначэння зычнага [j] у старабеларускім пісьменстве ўжывалася літара **и**. Гэты графічны сродок прымяняўся і ў Слуцкім Евангеллі: *иѣкыи* (92); *вѣчныи* (92). Але побач з ім выкарыстоўваецца графема **и** з дыякрытычным знакам у выглядзе коскі ці кропкі над ёй: *члѣ^ѣскыи* (87); *добрѣ^ѣише* (87); *прійдете* (138); *сѣ^ѣаи* (166); *прѣ^ѣиде^н* (170); *оубіиства* (184).

Напісанне літары **х** звяртае на сябе ўвагу істотным выходам за межы радка.

Графема **ч** у большасці выпадкаў мае сучасны выгляд, але час ад часу сустракаецца яе напісанне ў выглядзе чашы: *очищаѳтсѣ* (280); *оучѣ^ѣима* (280).

Літара **ѣ** выкарыстоўваецца ў помніку для лікавага значэння: *ѣи* (137); *ѣѣ* (216); *ѣѣ* (219). Для перадачы спалучэння [кs] яна ўжываецца толькі ў

словах грэцкага паходжання і сустракаецца ў адзінкавых выпадках: *въ александрии* (146).

Літара **Ѩ** перадае спалучэнне [пс] і ўжываецца толькі ў словах *Ѩомь* (39); *Ѩω^м* (77); *Ѩомь* (183); *Ѩи* (183).

Што датычыцца літар **Ъ** і **Ь**, то становішча іх асабліва ўстойлівае на канцы слоў пасля зычных, паколькі тут яны з'яўляюцца паказчыкамі канца слова, што важна пры напісанні без прабелаў, а **Ь** – і паказчыкам мяккасці папярэдняга зычнага: *васъ* (124), *единъ* (124); *на облацѣхъ* (129); *пенѣзь* (105); *прѣльстѣть* (211); *аминь* (124); *довольны* (139); *въ гра^{дъ}* (124); *въ себѣ* (80). Літара **Ъ**, акрамя таго, на пісьме перадае гук [о], які паходзіць з [ъ] у моцнай пазіцыі: *тѣкмо* (79); *тѣгда* (81); *на тѣржици* (94); *възѣти* (135); *грѣбъ* (137); *тѣи* (125). Для помнікаў XVI–XVII стст. характэрныя выпадкі змешвання **Ъ** і **Ь**. У аналізаваным помніку таксама маюць месца выпадкі функцыянальнай невыразнасці ўжывання літар **Ъ** і **Ь**, калі адно і тое самае слова афармляецца па-рознаму: *азъ* (131) – *азь* (140); *Ѩомь* (39) – *Ѩомь* (183) – *Ѩω^м* (77).

Астатнія літары для абазначэння зычных гукіаў (*б, в, г, д, к, л, н, р, с, ц, ш*) выконвалі такія самыя функцыі, як і цяпер, і не выклікаюць істотных заўваг.

Вынасныя знакі.

У групе зычных распаўсюджаны вынасны знак ^с (паерык), які стаіць звычайна на месцы **Ъ** ці **Ь**: *вѣч^сныи* (92); *ис^спиту* (96); *изъше^сше* (136); *им^с* (172). Над радкамі сустракаецца шмат іншых значкоў, якія часам ледзь заўважныя. Адны з іх падобныя да маленькай коскі, а ў некаторых выпадках гэты значок падобны да кропкі. Вынасны знак ^р даволі часта ставіцца над пачатковай галоснай і ўжываецца паводле пісьмовай традыцыі, ніякіх фанетычных з'яў не адлюстроўвае: *иъзде* (157); *л^рко* (157); *а^рце* (168). Над галоснымі ў канцы слоў ставіцца знак ^л (з нахілам у левы бок): *бѣ^л корабль* (179); *двѣ^л рыбѣ^л* (180); *помышлені^л* (184); *ти^л е^с* (196); *сво^л* (201); *не зри^л* (208); *вы^л же глѣте* (181). Вельмі рэдка гэты знак выконвае ролю **і**: *въ ти^л дѣти* (186); *архїере^л* (187); *въ то^л /ча^с* (211); *семь^л* (200). Надрадковы значок у выглядзе спалучэння маленькай коскі і націска ^л ўжываецца заўсёды ў пачатку слова, калі яно пачынаецца з дыграфа *оу* і літар *о* і *ω*: *оу^лп^лбу^л* (167); *оу^лши* (168); *по^л ω^л /дро^л* (168); *о^лцѣ^лтѣ^лѣаеть* (192); *о^лблака* (189); *оу^лсонши^л* (136).

Надрадковыя знакі славянскія кніжнікі запазычылі з грэцкага пісьма. Іх ужыванне павінна было ўказваць на вымаўленне тых ці іншых слоў. Аднак з цягам часу значэнне надрадковых знакаў страчвалася і іх напісанне ў разгляданым помніку звязана хутчэй з традыцыяй, чым з абазначэннем жывых моўных з'яў.

Знак ^л над галоснымі абазначае націск у слове. Ён ставіцца практычна над кожным словам і адпавядае сучаснаму, напрыклад: *не слыш^лти* (188); *изы^лди* (191); *посл^лдъшаго* (193); *зд^лповѣ^лст^л* (198); *възлюб^лиши* (210); *нач^лша* (218).

У Слуцкім Евангеллі маецца дастаткова выпадкаў напісання ў канцы радка лігатур, г. зн. спалучэнняў дзвюх або трох літар у адзін пісьмовы знак. Лігатуры, якія сустракаюцца ў тэксе, заснаваны на кірылічным прынцеце злучэння дзвюх мачт у адну: *аце* (126); *пріидеть* (121); *простерь* (158); *Іко* (130); *лоукавьствіа* (184). У выпадку, калі не было месца для лігатуры, літару надпісвалі над радком пад ціглай. Ціглы сустракаюцца рознага кшталту. Надрадковы знак у выглядзе хвалістай рыскі сістэматычна пішацца толькі ў абмежаванай групе слоў: *оца* (82); *смертню* (82); *гн* (124); *сісетсА* (170); *стмоу* (192); *хс* (114); *црѣ* (178). Такая цігла ставіцца таксама і над літарамі для абазначэння лічбы: *рй*, *ѣѣ*, *к*, *лѣ* і г.д. Літары, якія абазначаюць тысячы, маюць злева ўнізе двойчы перакрэслены хвосцік: *ѣѣ* – 3000.

Круглая цігла ў большасці выпадкаў пішацца над вынасной літарай *с*, якая хутчэй нагадвае маленькую кропачку: *крѣтАце* (140); *ва*^с (140); *гѣ*^с (162); *мл^срдоуа* (186); *гла*^с (189); *црѣтве* (197); *въскр^сноутъ* (186); *оубоІАА^с* (208). Значна радзей – над *в*, *г*, *к*, *ц*, *ч* і галоснай *о*: *си^с рѣ^с* (182); *етгліа* (200); *ІА^с* (203); *коне^с* (207); *прр^скумъ* (214), прычым літара *в* пад круглай ціглай набывае выгляд квадрата: *въста^с* (157). Такой ціглай скарачаюцца словы бытавога і службовага характару.

Вынасныя могуць быць не ўсе літары. Пераважна гэта *д* (пішацца размашыста), *м* (прымае скарапісную форму), *ц*, *х*, *в*, *з*, *т*, *к*, *ж*: *нару^д* (176); *и^м* (112); *мен^дши^д* (122); *събл^дажн^дѣ^м* (196); *ко^д срѣ^д* (112); і некаторыя літары для абазначэння галосных – *о*, *а*, *ѣ*, *ѣ*, вельмі рэдка – *ы*, *ю*: *е^а* (183); *слыш^а* (100); *дадите им^с* (120), *кончин^а* (113); *прр^ок^{ст}* (79); *сво^о* (315). Часам, разам з вынесеным зычным пішацца знак, падобны да націску (*д*). Ён, па сутнасці, выконвае ролю паерыка: *въше^оши* (194); *мнозѣ^д* (194); *и^д* (195). Акрамя таго, даволі часта вынаснымі з’яўляюцца склады *до* і *ди*: *оукра^{до}ша* (139); *ра^{ди}* (162, 168, 175), *црѣ^{до}ви* (139); *хѣ^{ди}* (197); *ѣра^{ди}* (205); *въра^{до}ваша^с* (215); *оупѣ^{до}би^с* (167); *исхѣ^{ди}тъ* (184). Відазмяняецца ў канцы радка і вынасныя графемы *е*, якая па форме нагадвае значок *ξ*, і *а*, якая прымае скарапісную форму: *иже аѣ^с/единаго* (193); *въ прѣ^сдѣлы іоудъскы^с* (195); *можаша^с* (169); *ѣ^свъѣ^свъ* (180); *заповѣ^сд^а* (195).

Для Слуцкага Евангелія характэрна злітнае напісанне слоў. Перанос звычайна праводзіцца па складах без адпаведнага знака: *тоу/жити* (162); *прибли/жисА* (127); *потрА/сесА* (136); *въни/де* (162).

У якасці радковых знакаў, якія шырока ўжываліся ў пісьмовых помніках XVI ст., у Евангеллі адзначаюцца кропка (., і.), коска (,), кропка з коскай (;), “сцішыца” (адна, дзве або тры кропкі з хвалістай перакрэсленай рыскай побач): *рекѣ, въ началѣ бѣ^с слово.* (148); *Іко дивитисА въсѣ^с, и славіти бѣ^с глѣ^сѣ^с, Іко николи же тако видѣхѣ^с* (160). “Сцішыца” ўказвала на канец вялікага тэксту (231), (375).

Як і ў помніках свайго часу, вялікая літара ў рукапісе сустракаецца толькі ў пачатку частак або абзацаў. *И отвѣ^смавъ единъ ѣ^с народа ре^с.*

(192); *И иже аще съблзнить единаѡ ѡмъ малыѡ вѣроующихъ въ мѡ* (193); *Бывшюу же часоу шестомоу, тма быѡ* (227); *Прииде їисѡсѡ* (228); *Въскрѣсь же їсѡсѡ* (230). Геаграфічныя назвы і імёны пішуща з малой літары: *голгоѡа* (134); *ѡмоу* (164); *иосѡѡ* (137). Загалоўкі, вялікая літара і канец частак напісаны кінавар’ю.

З аналізаванага матэрыялу вынікае, што Слуцкае Евангелле адлюстроўвае стан графічнай сістэмы XVI ст., яскравай адметнасцю якой была наяўнасць дублетных літар, што выклікала варыянтнасць напісання слоў. Разглядаемыя графемы ўжываюцца непазлядоўна, часта змешваюцца і функцыянальна не адрозніваюцца паміж сабой. Гэта дае падставы меркаваць аб пасуповай выпрацоўцы прыёмаў аднастайнасці ў перадачы гукau на пісьме і уніфікацыі сістэмы графічных сродкаў.

Спіс выкарыстаных крыніц

1. Булыка А. М. Развіццё арфаграфічнай сістэмы старабеларускай мовы / А. М. Булыка. – Мн. : Навука і тэхніка, 1970. – 175 с.
2. Вайтовіч Н. Т. Баркалабаўскі летапіс / Н. Т. Вайтовіч. – Мн. : Навука і тэхніка, 1977. – 208 с.
3. Карский Е. Ф. Беларусь : Язык белорусского народа / Е. Ф. Карский ; АН БССР. Ин-т языкознания. – М., 1955. – Вып. 1 : Исторический очерк звуков белорусского языка. – 475 с.
4. Карский Е. Ф. Труды по белорусскому и другим славянским языкам / Е. Ф. Карский. – М., 1962. – 711 с.
5. Кочергина В. А. Краткий очерк истории письма / В. А. Кочергина. – М., 1955. – 40 с.
6. Свяжынскі У. М. “Гістарычныя запіскі” Ф. Еўлашоўскага / У. М. Свяжынскі. – Мн. : Навука і тэхніка, 1990. – 123 с.
7. Щепкин В. Н. Русская палеография / В. Н. Щепкин. – М. : Наука, 1967. – 224 с.
8. Ярмоленка Э. В. Графіка-арфаграфічныя асаблівасці “Хронікі” М. Стрыйкоўскага / Э. В. Ярмоленка // Весці НАН Беларусі. Сер. гуманітар. навук. – 2000. – № 4. – С. 124–129.